

GLORIAM PRAECEDIT HUMILITAS
(PRZ 15,33)
KSIĘGA PAMIĄTKOWA
DLA KSIĘDZA PROFESORA ANTONIEGO TRONINY
W 70. ROCZNICĘ URODZIN
CZĘSTOCHOWA 2015, s. 237-255

RENATA JASNOS

(AKADEMIA IGNATIANIUM, KRAKÓW)

MOJŻESZ, GILGAMESZ I ROZWÓJ PISARSKICH KOMPOZYCJI

Pytanie o początki prac pisarskich nad kompozycjami biblijnymi, podejmowane od zarania studiów biblijnych, nieuchronnie prowadzą do pytania o warsztat pisarza-literata. Problem okazuje się jeszcze bardziej złożony, jeżeli uzmysłwić sobie fakt, że początki piśmiennictwa biblijnego w dużym stopniu pokrywają się z zaraniem piśmiennictwa alfabetycznego w ogóle. Zatem poznanie początków kultury pisarskiej pisma alfabetycznego¹ będzie miało duże znaczenie dla zgłębienia problemu początków kształtowania biblijnych kompozycji. Niestety, świadectwa nie są liczne, bo alfabetyczność zapisu spowodowała zmianę zasadniczego medium przekazu. Łatwość sporządzania zapisu pociągnęła za sobą wykorzystanie łatwo dostępnego papirusu. Materiał ten jednak szybko uległ zniszczeniu. Zatem świadectwa początków ogromnego kulturowego osiągnięcia człowieka – które ewolucjoniści uznali za początek cywilizacji – w większości nie przetrwały.

¹ Właściwie trzeba mówić najpierw o formie *abjedu* zapisu spółgłoskowego; por. J.F. HEALEY, *The Early Alphabet*, w: *Reading the Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, ed. J.T. Hooker, London 1990, s. 203.

1. EPOS *GILGAMESZ*

JAKO POMOC W BADANIACH BIBLIJNYCH

Próba odpowiedzi na pytanie o pisarski, a zwłaszcza literacki warsztat biblijnych pisarzy prowadzi do eposu *Gilgamesz* będącego najstarszym ocalałym dziełem literackim tego formatu w kulturze starożytnego Bliskiego Wschodu, którego długi proces kształtowania można częściowo odtworzyć. Dzieło to przetrwało nie tylko dzięki bardziej trwałemu materiałowi (zapis klinowy na glinianych tabliczkach), ale dzięki ciągłemu ponawianiu jego przekazu, czyli powielaniu tekstu.² Taki proces pozwolił nie tylko przetrwać dziełu, ale pozostawił też liczne (choć dziś tylko fragmentaryczne) świadectwa tego, co przez wieki działo się z zapisem, jakie zmiany w nim następowały. Świadectwa te odzwierciedlają niektóre aspekty pracy pisarzy, świadczą o realiach literackiego warsztatu.

Jeffrey Tigay jako pierwszy docenił wagę podobieństw między cechami literackich kompozycji, w jakich utrwalone zostały tradycje biblijne i cechami kompozycji wydawałoby się tak odległego czasowo sumeryjsko-babilońskiego eposu *Gilgamesz*. Wychodząc od biblijnych przekazów, zwrócił uwagę na dość wyraźne analogie – świadczące o podobnych procesach pisarskich – jakie dostrzegł w tekście *Gilgamesza*.³

2. CZYNNOŚCI/DZIAŁANIA PISARSKIE

W PROCESIE KSZTAŁTOWANIA DZIEŁA

Epos *Gilgamesz* może stanowić pomoc w próbie zrozumienia i scharakteryzowania literackich i kulturowych procesów, które stały u podstaw kształto-

² W artykule zostały poszerzone treści i wątki, które były przedmiotem analiz w pracy: R. JASNOS, *Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu*, Humanitas. Studia kulturoznawcze, Kraków 2011.

³ „Many of the phenomena presumed to have taken place in the development of biblical literature demonstrably occurred in the development of *Gilgamesh*, such as the origin of the epic in unconnected tales about the hero, their collection and transformation into an integrated series of episodes [...]”. J. TIGAY, *Empirical Models for Biblical Criticism*, Philadelphia 1985, s. 21.

wania kompozycji pisarskiej na starożytnym Bliskim Wschodzie.⁴ Nie zwracano wcześniej uwagi na takie zależności, ponieważ wydawało się, że tak archaiczny tekst, sięgający w swych początkach kultury Sumeru, zapisywany sylabicznym pismem klinowym, nie może stanowić adekwatnej analogii ze względu na zbyt dużą przepaść czasową i kulturową.

Wyobrażenia o aktach pisarskich, kształtowane bezwiednie na wzór współczesnych działań, określane mianem redakcji utrwały takie nastawienie. Jednak z czasem, odkrywając kolejne biblioteki i archiwa, odczytując nowe pisma, badacze zaczęli poznawać zwyczaje pisarskie, co pozwoliło na powolną zmianę nastawienia. Wiele tekstów literackich, sięgających kultury Sumeru i Akadu, było przez wieki „rozpowszechnianych”. Pisarze wprawiając się w fachu nierzadko nie tylko wiernie przepisywali, ale także tworzyli opracowania na bazie innych tekstów.⁵ Powstałe dawniej kompozycje pisarze nie tylko biernie kopiowali, ale także „pracowali” na nich dalej. Do tych spostrzeżeń trzeba dodać fakt, że Akadyjczycy zachowywali spuściznę Sumeru, utrwalając dzieła sumeryjskie w dwujęzycznych opracowaniach, a znajomość sumeryjskiego języka należała do kanonu wiedzy i umiejętności wykształconego pisarza akadyjskiego.⁶ Pisarze starobabilońscy z drugiej połowy drugiego tysiąclecia przed Chr. prezentują zaawansowaną kulturę pisarską, której jednym z celów jest utrwalenie i zachowanie antycznej kultury sumeryjskiej. Starożytna interkulturowość Asyryjczyków i Babilończyków jest szczególnie cenna zarówno dla rozwoju jak i poznania kultury – kiedyś określała drogi rozwoju piśmiennictwa, dzisiaj pozwala śledzić szlaki tego rozwoju.

W przypadku tekstu eposu *Gilgamesz* badacze dysponują wprawdzie szczątkowymi, ale jednak świadectwami z różnych okresów przekształceń

⁴ Por. R. JASNOS, *Deuteronomium jako „księga”*, s. 355-375.

⁵ Por. P.R. DAVIES, *Scribes and Schools. The Canonization of the Hebrew Scripture*, LAI, Louisville 1998, s. 30.

⁶ Duża część znanej dzisiaj sumeryjskiej literatury pochodzi z czasu, gdy język sumeryjski był już martwy. Jej świadectwa zawdzięczamy szkole z Nippur; por. M. LIVERANI, *Antico Oriente. Storia società economia*, „Bari” 4 (1999) s. 343; W.L. MORAN, *The Gilgamesh Epic. A Masterpiece from Ancient Mesopotamia*, w: *Civilizations of the Ancient Near East*, v. IV, ed. J.M. Sasson, New York 1995, s. 23-27; A.R. GEORGE, *Gilgamesh and the literary traditions*, w: *The Babylonian World*, ed. G. Leick, New York – London 2007, s. 448.

kompozycji.⁷ To z kolei daje podstawę do próby przeanalizowania procesu rozwoju dzieła – jego „ewolucji”.⁸

Proces rozwoju kompozycji literackiej eposu *Gilgamesz* szczegółowo opracował Jeffrey Tigay. Zdał sobie też sprawę ze znaczenia swego odkrycia dla biblijnej krytyki tekstu. Porównywał on zachowane fragmenty eposu w wersjach starobabilońskiej (powstałej ok. XVIII w. przed Chr.) oraz standaryzowanej babilońskiej (powstałej ok. 1200 r. przed Chr.). Przeanalizował szereg różnic i wyprowadził wnioski dotyczące zachodzących w dłuższym procesie zmian. Podzielił je na większe przekształcenia tekstu oraz działania o mniejszym stopniu przekształceń.⁹

3. KOLEJNOŚĆ PRAC PISARSKICH

W TOKU PROCESU KSZTAŁTOWANIA DZIEŁA

J. Tigay, analizując „ewolucję” *Gilgamesza* (termin nieadekwatny – należałoby powiedzieć rozwój pisarskiej tradycji o Gilgameszu), nie tylko wskazał i opisał szereg działań pisarskich – wykonywanych na tekście – ale także określił kolejność zasadniczych etapów tych prac.¹⁰ Dostrzegł on bowiem etapy w tym rozwoju, różniące się specyfiką prac nad tekstem.

Najpierw pisarz ma do czynienia z przekazem ustnym z jednej strony, a z drugiej z zapisanymi już tradycjami, z których czerpie poprzez dobór odpowiednich epizodów, a także całych (mniejszych) kompozycji i na ich bazie opracowuje kompozycję nową o wiodącym temacie. Prace, jakie przy tej okazji są wykonywane, polegają na ujednoczeniu, połączeniu, dodaniu i poszerzeniu.¹¹ Jednostki wykorzystane w tej pracy stanowią dla siebie wzajemnie

⁷ Świadczenia tekstu *Gilgamesza* sięgają od pojedynczych pieśni sumeryjskich o Gilgameszu z XXV w., przez wersję starobabilońską eposu, jej adaptacje hurycką, hetycką, po ujednoczoną wersję babilońską z ok. 1200 roku (obok różnych paralelnych wersji) i jej kopię z biblioteki Assurbanipala z VII w.; por. W.L. MORAN, *The Gilgamesh Epic*, s. 2327-2330; A.R. GEORGE, *Gilgamesh and the literary traditions*, s. 448-452.

⁸ Termin użyty przez J. Tigay’a.

⁹ Por. J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 73-109; s. 55-72.

¹⁰ Por. TAMŻE, s. 35-45 (“Stages in the Evolution of the *Gilgamesh Epic*”).

¹¹ Por. TAMŻE, s. 29-34; J. TIGAY, *The Evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982, s.

kontekst interpretacyjny – razem tworzą nową całość. Jest to akt powołania do istnienia nowej kompozycji literackiej, której forma i treść będą jeszcze poddawane dalszym pracom przez nadchodzące pokolenia pisarzy.

Dalsze kształtowanie przekazu już zapisanego jest podtrzymywane przez procesy kulturowe i religijne, wzajemnie na siebie wpływające, znane dobrze biblistom. Pierwszy z nich polega na odczytywaniu i interpretacji doświadczeń życiowych i społecznych („narodowych”) w świetle przekazu tradycji (zarówno ustnego, który był głównym medium przekazu kulturowego, jak i przekazu spisanego, który wspierał ten pierwszy – oralny). Drugi z procesów dotyczy tekstu i polega na jego relekturze w świetle zmieniających się realiów społeczno-politycznych. Zależność zatem jest dwustronna. Tekst służy interpretowaniu rzeczywistości doświadczanej przez wspólnotę „narodowo”-religijną, a zarazem pod wpływem rozwoju tych doświadczeń ulega także – jako przekaz – rozwojowi, na drodze relektur, reinterpretacji.

Prace jakie są wykonywane nadal „na tekście” posiadają swoją kolejność. W długim procesie kształtowania przekazu można wskazać czynności, jakie wykonywane są raczej na początku tego procesu, inne później. Jako wcześniejsze działania pisarskie na kompozycji literackiej J. Tigay wskazał: poszerzanie kompozycji poprzez duże dodatki; zmiany w rolach postaci; restrukturyzacje, czyli przekształcanie istniejącej struktury kompozycyjnej; asymilacje, czyli nadawanie większej jednolitości treściom podobnym.¹² Następują też rozmaite zmiany językowe w mniejszym stopniu przekształcające tekst. Mogą to być: przeformułowania ze zmianą lub dodaniem nowego znaczenia albo idei; ekspansje poprzez paralelizm; sumowanie wersji odmiennych; zmiany gramatyczne i leksykalne; wprowadzenia synonimów i słów podobnych; dodawanie słów i fraz.¹³

Z czasem tekst uzyskuje większą złożoność na poziomie literackim i treściowym oraz większą stabilność i „opór” względem dalszych ingerencji.¹⁴

242; W.L. MORAN, *The Gilgamesh Epic*, s. 2327-2330; A.R. GEORGE, *Gilgamesh and the literary traditions*, s. 448-452.

¹² Por. J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 73-109.

¹³ Por. TAMŻE, s. 35-46; J. TIGAY, *The Evolution*, s. 55-109.239.

¹⁴ Por. J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 43.

„In the course of this development, one can easily see the early malleability of the materials, permitting easy integration, reinterpretation, and revision of the elements, and the increasing reluctance of later editors to tamper with their sources when adding their own contributions, so that the latest additions to the epic are less well integrated”.¹⁵

Równoległe do literackiego przebiega proces społeczno-religijny prowadzący do uzyskania coraz większego uznania i znaczenia przez tekst (będący podstawą jego kanonizacji), które odzwierciedlają się między innymi w rosnącym sprzeciwie wobec dalszych ingerencji.¹⁶

4. NOWY ETAP POSZUKIWAŃ W BADANIACH BIBLISTÓW INSPIROWANY ODKRYCIEM J. TIGAY’A

Jeffrey Tigay nie tylko przedstawił etapy rozwoju eposu *Gilgamesz*, ale wypracował także narzędzie nazwane przez niego „empirycznym modelem”, który służyć ma krytyce biblijnej.¹⁷ W ostatnich latach wyraźnie wzrosło zainteresowanie biblistów odkryciem profesora Uniwersytetu Pensylwanii, dokonanym w latach 80. minionego wieku. Rozwinęły się zwłaszcza badania nad wskazanymi przez niego procesami pisarskimi,¹⁸ które można analizować na drodze studium porównawczego analogicznych tekstów, należących do różnych etapów rozwoju kompozycji. Badania prowadzone można podzielić na

¹⁵ TAMŻE, s. 21.

¹⁶ Mogą o nim świadczyć słowa Jeremiasza, który krytycznie odnosi się do pisarzy „fałszujących” piórem słowa Tory (Jr 8,8-9).

¹⁷ Por. R.E. FRIEDMAN, *Przedmowa do drugiego wydania: J. TIGAY, Empirical Models for Biblical Criticism*, Philadelphia 2005; “Stages in the Evolution of the *Gilgamesh Epic*” prezentuje J. Tigay na stronach 35-46.

¹⁸ Zob. S.W. CRAWFORD, *Rewriting Scripture in Second Temple Times*, Studies in the Dead Sea Scrolls & Related Literature, Grand Rapids 2008; A. LAATO – J. VAN RUITEN, *Rewritten Bible Reconsidered: Proceedings of the Conference in Karkku*, Studies in Rewritten Bible 1, Winona Lake 2008; *Changes in Scripture: Rewriting and Interpreting Authoritative Traditions in the Second Temple Period*, ed. H. von Weissenberg – J. Pakkala – M. Marttila, BZAW, Berlin 2011; D. CARR, *The Formation of the Hebrew Bible. A New Reconstruction*, Oxford 2011; *Evidence of Editing. Growth and Change of Texts in the Hebrew Bible*, ed. R. Mueller – J. Pakkala – R. Baster Haar, SBL, Atlanta 2014.

trzy zasadnicze obszary, które zostały wyznaczone przez zasoby świadectw tekstów, jakie są poddawane analizie. Pierwszy stanowi literatura starożytnego Bliskiego Wschodu, zwłaszcza teksty z Mezopotamii,¹⁹ drugi obszar badań obejmuje analizy wewnątrzbiblijne, w ramach których analizowane są teksty biblijne w kontekście innych, analogicznych tekstów w Biblii Hebrajskiej.²⁰ Trzeci, najczęściej reprezentowany obszar badań, stanowią analizy tekstów Biblii hebrajskiej w kontekstach Septuaginty, tekstów z Qumran i innych świadectw pobiblijnych. Analizie szczególnie intensywniej poddawane są teksty z Qumran jako świadectwa charakterystycznych prac pisarskich, utrwalone w sposób nadzwyczajny w formie całej biblioteki w jednym czasie interwencyjnie zabezpieczonej.²¹

Badania prowadzone przez biblistów, zainspirowanych pracami J. Tigay'a, prowadzą do rozmaitych wniosków. Jedni zainteresowani są samym faktem zależności tekstów na drodze długiego rozwoju i możliwością prowa-

¹⁹ Por. J. TIGAY, *The Evolution of the Pentateuchal Narratives in the Light of the Evolution of the Gilgamesh Epic*, w: *Empirical Models*, s. 21-52; TENZE, *The Stylistic Criterion of Source Criticism in the Light of the Evolution of Ancient Near Eastern and Postbiblical Literature*, w: *Empirical Models*, s. 149-174; M. COGAN, *The Chronicler's Use of Chronology as Illuminated by Neo-Assyrian Royal Inscriptions*, w: *Empirical Models*, s. 197-210; S. MILSTEIN, *Reworking Ancient Texts: Revision through Introduction in Biblical and Mesopotamian Literature*, New York 2010.

²⁰ Por. Y. ZAKOVITCH, *Assimilation in Biblical Narratives*, w: J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 175-196; H. NAJMAN, *Seconding Sinai: The Development of Mosaic Discourse in Second Temple Judaism*, JSJSup 77, Leiden – Boston 2002; J.E. HARVEY, *Retelling the Torah. The Deuteronomistic historian's use of tetrateuchal narratives*, Sheffield 2004; E. OTTO, *Old and New Covenant. A Post-exilic Discourse between the Pentateuch and the Book of Jeremiah*, OTE 19 (2006) 3, s. 939-949.

²¹ J. TIGAY, *Conflation as a Redactional Technique*, w: J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 53-96; A. ROFÉ, *Joshua 20: Historical-Literary Criticism Illustrated*, w: J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 131-148; E. TOV, *The Composition of 1 Samuel 16–18 in the Light of the Septuagint Version*, w: J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 97-130; E. TOV, *The Literary History of the Book of Jeremiah in the Light of Its Textual History*, w: J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 211-237; J.T.A.G.M. VAN RUITEN, *Primaeval History Interpreted: The Rewriting of Genesis 1-11 in the Book of Jubilees*, Leiden – Boston – Koeln 2000; K. DE TROYER, *Rewriting the sacred text. What the Old Greek texts tell us about the literary growth of the bible*, SBL, Atlanta 2003; M.M. ZAHN, *Rethinking Rewritten Scripture. Composition and Exegesis in the 4Q Reworked Pentateuch Manuscripts*, StTDJ 95, Leiden 2011; *What is Bible?*, ed. K. Finsterbusch – A. Lange, Leuven – Paris 2012; J.T.A.G.M. VAN RUITEN – J. VAN RUITEN, *Abraham in the Book of Jubilees: The Rewriting of Genesis 11:26-25:10 in the Book of Jubilees 11:14-23:8*, Leiden 2012; M.M. ZAHN, "Editing" and the Compositions of Scripture. The Significance of the Qumran Evidence, "Hebrew Bible and Ancient Israel" 3 (2014) 3, s. 298-316.

dzenia analiz porównawczych, która ukazuje rodzaj wprowadzonej zmiany. Inni próbują opisywać pojedyncze procesy kształtowania tradycji i tekstu,²² albo analizują różne procesy transmisji i wzrostu zapisanej tradycji.²³ Jeszcze inni podejmują kwestię metody badawczej, jaka miałyby zastąpić dotychczasową krytykę źródeł i/lub krytykę redakcji albo podważają przydatność „empirycznego modelu” w badaniach, zwłaszcza w odniesieniu do Pięcioksięgu.²⁴

Wpisując się w linię obrony „empirycznego modelu” i geniuszu odkrycia Jeffreya Tigay’a, chciałabym zwrócić uwagę na nieobecny w publikacjach, ważny aspekt jego koncepcji, w oparciu o który można wyprowadzić dodatkowy „empiryczny” argument za słusnością wniosków J. Tigay’a, ale także zbudować narzędzie badawcze.

4.1. Cechy dzieła literackiego jako konsekwencje specyficznego procesu jego powstawania

Jeffrey Tigay nie tylko przeanalizował i określił rodzaje przekształceń dokonywanych na dziele w długim procesie jego kształtowania. W ramach analizy wskazywał także na charakterystyczne cechy dzieła będące efektem opracowywania w długim procesie, a także efektem specyficznych prac na tekście, nierzadko przynależących do określonego etapu kształtowania dzieła.

To właśnie te cechy, cechy eposu Gilgamesza wynikające ze specyficznego procesu jego kształtowania, mogą posłużyć jako kryteria określenia podobieństwa. Pozwalają one bowiem na studium porównawcze i wyciągnięcie wniosków z podobieństwa ksiąg biblijnych do eposu *Gilgamesz* – w zakresie cech kompozycji, specyfiki języka, istnienia wersji paralelnych tradycji, a nawet obecności określonych motywów (zwłaszcza dotyczących samego przekazu pisarskiego).

²² Por. S. MILSTEIN, *Reworking Ancient Texts: Revision through Introduction in Biblical and Mesopotamian Literature*, New York 2010.

²³ Por. D. CARR, *The Formation of the Hebrew Bible. A New Reconstruction*, Oxford 2011, s. 37-149.

²⁴ Por. S.L. SANDERS, *What if There Aren't Any Empirical Models for Pentateuchal Criticism?*, w: *Orality and Literacy in Ancient Israel*, ed. B. Schmidt, SBL, Atlanta 2014 (forthcoming, preprint version: <https://www.academia.edu/9065043/> [dostęp 18.03.2015]).

Przedstawię wybrane cechy *Gilgamesza* w odniesieniu do określonych etapów procesu komponowania eposu. Jako przedmiot analizy porównawczej przyjmę nie cały Pięcioksiąg,²⁵ ale ostatnią jego księgę – *Deuteronomium*. Księga ta zwieńcza Pięcioksiąg, ale także stanowi ważny punkt odniesienia dla dzieła deuteronomistycznego. Zawiera ponadto istotne nawiązania do prac pisarskich.

4.2. Cechy podobne eposu i *Deuteronomium* jako konsekwencje analogicznego procesu kształtowania dzieła

Czy nie jest zastanawiające dlaczego w biblijnej księdze, niczym inkluzje w skale, tkwią odrębne treściowo, językowo, ale przede wszystkim odrębne gatunkowo „teksty”, kompozycje – prawny zbiór, pieśń albo ciąg przekleństw? Może się nasuwać trywialna odpowiedź. Skoro Mojżesz mówił i przedstawiał prawo/torę, zatem odczytał ją, to znaczy wyrecytował jej zbiór. Pouczał także o przymierzu, ostrzegał przed niewiernością, a zatem odczytał jego przekleństwa, chciał także nauczyć Izraela pieśni, a zatem „wygłosił” ją „do uszu Izraela” (Pwt 31,30). Wydaje się to „logiczne” z punktu widzenia prowadzonej narracji (choć i tak zakłada, że mówca korzysta w tekstów, które odczytuje, a zatem z oddzielnych kompozycji). Jednak biorąc pod uwagę, że *Deuteronomium* nie stanowi rejestracji mowy Mojżesza, ale jest kompozycją pisarską i świadectwem rozwiniętej tradycji, jest to już zdecydowanie nieprzekonywające tłumaczenie.

Opisany wyżej fenomen można wyjaśnić specyficznym procesem opracowywania tekstu. Według profesora Uniwersytetu Pensylwanii początkowy etap postawiania dzieła polega na zakomponowaniu większego utworu na bazie wcześniej istniejących, zapisanych mniejszych jednostek literackich.²⁶ Takie jednostki można w tekście rozpoznać jako odrębne (językowo i tematycznie). Jednakże tekst nowej kompozycji przepracowany jest w takim stopniu, że po-

²⁵ Zob. J. TIGAY, *Empirical Models*, s. 22-24.

²⁶ Por. J. TIGAY, *The Evolution*, s. 43-47.

wstaje nowa, oryginalna całość (w ramach której wykorzystane jednostki znajdują swoje miejsce i rolę).

W Księdze Powtórzonego Prawa można bez trudu i bez skomplikowanych analiz wskazać wielki zbiór tradycji prawnych zajmujący rdzeń księgi (rozdz. 12–26), określane czasem jako kodeks deuteronomiczny. Wyróżnia się on tematyką, gdyż zawiera różne kazusy prawne, nakazy, zakazy, instrukcje. Inną kompozycją, również łatwo rozpoznawalną, jest zbiór przekleństw (28,15-68). Formą odstaje on od pozostałego tekstu, stanowi bowiem ciąg („litanię”) kolejnych zapowiadanych nieszczęść. Odrębny charakter posiadają także dwa teksty poetyckie znajdujące się w rozdziałach kończących *Deuteronomium*, jest to tak zwany Hymn Mojżesza (32,1-44) oraz Błogosławieństwo Mojżesza (33,1-29). Ich język wyraźnie różni się od wcześniejszego tekstu bardziej archaicznym słownictwem, odmiennym od języka używanego w pozostałych częściach księgi. Można wskazać jeszcze inne jednostki „składające się” na *Deuteronomium*, jednak ich przedstawienie wymagałoby szerszego uzasadnienia.

Wskazane jednostki, zawarte w *Deuteronomium*, zostały przez biblijnych pisarzy wykorzystane jako odrębne, istniejące niezależnie teksty. Trzeba podkreślić ponadto, że zarówno zbiór prawny, jak i zbiór przekleństw stanowią kompozycje znane w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu.²⁷ Jest to dodatkowy argument za skorzystaniem przez biblijnych pisarzy z istniejącej odrębnej kompozycji literackiej.

Kolejną cechą, jaką J. Tigay przypisuje *Gilgameszowi*, jest to, że tradycje, na których jest on zbudowany, posiadają istniejące inne wersje, rozwijane równoległe (np. opowiadanie o potopie).²⁸ W przypadku Biblii ten fenomen jest także widoczny. Choćby duże zbiory instrukcji, pouczeń, zakazów i nakazów,

²⁷ Wśród zachowanych zbiorów prawnych są kompozycje sumeryjskie: Prawa Ur-Nammy (ok. 2100), Prawa Lipit-Isztar (ok. 1930); zbiory babilońskie: Prawa Esznunny (ok. 1770) i Prawa Hammurabiego (ok. 1750), zbiór Praw neobabilońskich (ok. 700). Ponadto Zbiór praw średnioasyryjskich, a także Prawa hetyckie (ok. 1650-1500/-1200?). Zbiory przekleństw występowały jako integralna chociaż specyficzna część traktatów przymierzy oraz zbiorów prawnych; por. M.T. ROTH, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995; R. WESTBROOK, *Introduction. The Character of Ancient Near Eastern Law*, w: *The History of Ancient Near Eastern Law*, vol. 1, Leiden – Boston 2003, s. 9.

²⁸ J. TIGAY, *The Evolution*, s. 214-239.

zawarte w czterech księgach Pięcioksięgu (Wj – Pwt) stanowią wyraz rozwijanych literackich przekazów o prawnych tradycjach. Nie muszę ich wspominać, gdyż poświęcono im liczne opracowania, także analizy komparatystyczne. Odrębne wersje (tradycje) wydarzeń na Synaju/Horebie zawierają relacje z Wj 19–24; 31; 34 i Pwt 4–6; 9–10. Natomiast relacja dotycząca pierwszego etapu podboju ziemi Izraela występuje w wersjach z Księgi Liczb 21 oraz *Deuteronomium* 1–3. Dyskusje nad pierwszeństwem jednej wobec drugiej wydają się być chybione, gdyż prawdopodobnie rozwijane były one równolegle.²⁹ Niektóre biblijne księgi wydają się być opracowane na drodze łączenia różnych wersji danej tradycji, o czym świadczą powtórzenia i niespójności (jakie występują na przykład w Księdze Rodzaju, w dziejach Abrahama, albo w opisie potopu).

Sposobem na dalsze rozwijanie kompozycji, zwłaszcza gdy ulegała ona już pewnemu okrzepnięciu, było według przekonywującej argumentacji J. Tigay'a, dołączanie nowych wstępów i zakończeń.³⁰ Tworzyły one też nierzadko kontekst interpretacyjny, który nadawał nową wymowę dziełu. W przypadku eposu *Gilgamesz* w wersji standaryzowanej nabiera on nowego sensu poprzez umieszczenie dziejów i przygód bohatera w kontekście mądrościowym. *Gilgamesz*, wojownik i bohater, okazuje się być także mędrce, który zebrawszy doświadczenie życia, osiągnął wyjątkową mądrość i odpoczął po trudzie.³¹

Włączanie nowych jednostek w ramach wstępu i zakończenia, miało miejsce również w procesie kształtowania *Deuteronomium*. Wielu egzegetów trudziło się aby określić początek tej księgi i wydzielić jej części kompozycyjne. Napotykali „opór” niespójnej kompozycji, w której zwroty wprowadzające są namnożone. W konsekwencji wskazywali różne jednostki rozpoczynające księgę i mowy.³² Egzegeci też zgodnie wskazywali ostatnie cztery rozdziały *Deuteronomium* (31–34)

²⁹ Zob. R. JASNOS, *Deuteronomium jako „księga”*, s. 215.

³⁰ Temu zjawisku z zakresu warsztatu literackiego poświęciła swoją dysertację S. MILSTEIN, *Reworking Ancient Texts: Revision through Introduction in Biblical and Mesopotamian Literature*, New York 2010.

³¹ Por. *The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian. Translated with an Introduction by Andrew George*, London 1999, s. 1.

³² Por. R. JASNOS, *Deuteronomium jako „księga”*, s. 239-246.253.

jako dodatki – części późniejsze. Tymczasem właśnie one wnoszą treści decydujące o podstawach interpretacji *Deuteronomium*. To w tych rozdziałach zawarta jest idea Mojżeszowego „autorstwa” księgi Tory (31,9-13.24-27). Mojżesz przekazuje ją lewitom (31,9.25) wraz z ostatnimi pouczeniami i nakazami ludowi, a następnie umiera spoglądając ku ziemi obiecanej (34,1-12). Wszystko to sprawia że całość księgi nabiera wyjątkowego charakteru testamentu Mojżesza.

Mądrościowe cechy eposu *Gilgamesz* są także cechą charakterystyczną i pochodzą – zgodnie z wnioskami J. Tigay’a – z końcowego etapu opracowania. Tymczasem te cechy w przypadku Biblii są także analizowane jako specyficzny fenomen pojawiający się w wielu księgach, także tych nienależących do gatunków mądrościowych. Również *Deuteronomium* – podobnie jak *Gilgamesz* – otrzymało na późnym etapie opracowania cechy mądrościowe a nawet cała księga została nazwana „mądrością” (*hkmh*) podziwianą przez narody (Pwt 4,6-8).

O ile jedną z pierwszych (chronologicznie) cech tworzonego dzieła było oparcie się na wcześniejszych kompozycjach, o tyle jedną z ostatnich jest wskazanie „autora”, a dokładniej tego, który spisał wszystko (koncepcja pracy autorskiej nie jest znana) i przekazał potomnym.

4.3. *Gilgamesz* i Mojżesz jako protagonista i jako pisarz księgi

Chcąc przedstawić analogiczną funkcję głównej postaci w powstającej kompozycji, odwołam się do wybranych treści i motywów, jakie składają się na literacki obraz postaci i jej działań w zakresie przekazu tradycji.

4.3.1. Niezwykła postać wiążąca narrację

W obydwu dziełach występuje postać niezwykłego „bohatera”, postać wybitna i w swych zmaganiach heroiczna na różne sposoby (*Gilgamesz* – legendarny władca Uruk, półmityczny siłacz, pogromca potwora Humbaby,³³ Mojżesz

³³ Por. W.L. MORAN, *The Gilgamesh Epic*, s. 2327; J. TIGAY, *The Evolution*, s. 242; A.R. GEORGE, *Gilgamesh and the literary traditions*, s. 448.

– rozmawiający twarzą w twarz z objawiającym się Bogiem, zwierzchnik ludu, wódz i prawodawca). To wokół tych postaci koncentruje się pisarska kompozycja. Z punktu widzenia powstającej tradycji wydaje się to naturalne i logiczne.

Epos ukształtowany został w formie perypetii i „dziejów” *Gilgamesza*. Księga Powtórzonego Prawa zbudowana jest w konwencji mów Mojżesza, z niewielkimi dodatkami narracyjnymi o Mojżeszu (zawartymi zwłaszcza we wstępie i zakończeniu³⁴). W tym kontekście obydwie postaci wydają się pełnić analogiczną „funkcję” (ośrodek koncentracji i związania tradycji). Są one niejako kluczem spajającym całość dzieła, jego protagonistami. Jednak to nie wszystko. Okazuje się, że obydwie postaci łączy więcej analogii. Najważniejsza z punktu widzenia przekazu tradycji polega na przypisaniu roli zapisującego dzieło. Na ostatnim etapie opracowywania kompozycji, zarówno w przypadku eposu *Gilgamesz*, jak i księgi *Deuteronomium*, przypisano sumeryjskiemu władcy i biblijnemu przywódcy czynność jej utrwalenia poprzez zapisanie. Co więcej, zostały one wyrażone, sformułowane z wykorzystaniem podobnych motywów.

4.3.2. Niezwykła wiedza i mądrość, jaka staje się udziałem bohatera i zostaje „przyniesiona”

W standaryzowanej wersji *Gilgamesza* z ok. 1200 r. przed Chr. epos uzyskuje nowe redakcyjne ramy oraz nowy prolog. Utwór rozpoczyna się słowami: „Ten, który zobaczył Głębię, podstawy ładu [...] mądry we wszystkich sprawach”.³⁵ *Gilgamesz* niejako „nabiera” cech mędrca. Dotychczasowy wojownik, król i bohater okazuje się być, w świetle trudów i doświadczeń, mędrce. Niezwykła wiedza, którą przynosi, pochodzi jednak z tajemniczej Głębi,³⁶ leżącej u „podstaw ziemi”, „z czasów sprzed wielkiego potopu”.³⁷ Przerasta zwykłą mądrość życiowego doświadczenia.

³⁴ Por. 1,1-5; 4,41-49; 31,1-9.14-23; 32,48-52. Narracyjny charakter ma także cały ostatni rozdział przedstawiający śmierć Mojżesza 34,1-12.

³⁵ Por. T. ABUSCH, *The Development and Meaning of the Epic of Gilgamesh. An Interpretative Essay*, JAOS 121 (2001) s. 615; *The Epic of Gilgamesh... by Andrew George*, s. 1.

³⁶ Por. A.R. GEORGE, *Gilgamesh and the literary traditions*, s. 451.

³⁷ Por. T. ABUSCH, *The Development*, s. 618-620 [Standard Babylonian version; SB].

Mojżesz natomiast przynosi Izraelitom przykazania i nakazy (*hḡh* i *mšwh*), utożsamiane w *Deuteronomium* z Torą, nazwane również mądrością (Pwt 4,6). Uświadamiając Izraelitom wartość przekazywanego im Bożego przykazania (*hmšwh*), oraz jego nadzwyczajną obecnie dostępność, przedstawia je jako wiedzę szczególną, która zwykle znajduje się tylko w miejscach niedostępnych, zamieszkiwanych przez bogów: „Nie jest w niebiosach, by można było powiedzieć: Któż dla nas wstąpi do nieba i przyniesie je nam, a będziemy słuchać i wypełnimy je. I nie jest za morzem, aby można było powiedzieć: Któż dla nas uda się za morze i przyniesie je nam...” (Pwt 30,12-14).

Ta refleksja zgodna jest z przekazem księgi *Deuteronomium*, która świadczy o Bożym pochodzeniu zarówno tablic przymierza z Dziesięcioma Słowami *Jhwh* (przekazanymi Mojżeszowi na górze objawienia), jak i na końcu spisanej nauki głoszonej przez Mojżesza.

Gilgamesz i Mojżesz – jako główni przekaziele/wyraziciele zapisanej tradycji – posiadli i przynieśli wyjątkową wiedzę i mądrość, których źródło nie znajduje się w zasięgu zwykłego śmiertelnika.

4.3.3. Zapis własny bohatera

Szczególny akcent zostaje postawiony – w obydwu przekazach – na fakcie zapisu dzieła, jaki miał stać się udziałem głównego bohatera i zarazem tego, który osiągnął niezwykłą wiedzę. Warto podkreślić jeszcze, że nastąpiło to na późniejszym etapie opracowania kompozycji, w ramach poszerzenia części wstępnej i kończącej utwór. W rozwiniętym wstępie standaryzowanej wersji eposu znalazły się słowa wskazujące na akt zapisu dokonany przez główną postać bohatera (powtórzone także w zakończeniu): „przeszedł długą drogę, był znużony, znalazł pokój [...] całą swą ciężką pracę spisał na kamiennej tablicy”³⁸

W *Deuteronomium*, w należącem do tzw. Dodatków rozdziale 31., również zawarto słowa wskazujące na Mojżesza jako tego, który sam spisał księgę Tory. Dwukrotnie pada stwierdzenie o dokonanych przez niego zapisie: „I napisał Mojżesz tę Torę, dał ją

³⁸ *Epos o Gilgameszu*, Antologia literatury mezopotamskiej, przekł. K. Łyczkowska – P. Puchta – M. Kapeliś, Warszawa 2002, s. 2.

kapłanom [...]” (31,9a) oraz „I ukończył Mojżesz pisanie słów tej Tory w «księdze» [...]” (31,24). W całym *Deuteronomium*, poza rozdziałem 31. nie ma nawet żadnej aluzji o tej czynności, mimo że sama „księga” (hebr. *spr* – raczej zwój) Tory jest przywoływana (17,18; 28,58.61; por. 29,19.20). Nawet w ramach relacji o wydarzeniach na górze Horeb, gdzie Bóg zapisuje i daje Mojżeszowi tablice – najpierw pierwsze, a po ich rozbiću drugie – nie zawarto wzmianki o zapisie z ręki Mojżesza.³⁹

Umieszczenie relacji o osobistym zapisaniu utworu przez jego główną postać – zarówno w przypadku eposu jak i biblijnej księgi – wynika z posiadanej przez pisarzy koncepcji spisane go dokumentu (jego autorytetu) i ma związek z warsztatem pisarskim. Zarazem wpisuje się w proces kształtowania i przekazu tradycji.

4.3.4. Skrzynka ochronna

Obydwa analizowane dzieła przypisane swoim głównym bohaterom – zarówno na poziomie zdobytej mądrości, jak i na poziomie dokonanego zapisu – zostają zabezpieczone, co było praktykowane w przypadku tekstów cennych. *Deuteronomium* poświadcza, iż Mojżesz oddaje tekst kapłanom, synom Lewiego, którzy noszą Arkę Przymierza z cennymi tablicami zapisanymi przez Boga *Jhwh*. Księgę Tory nakazuje im złożyć obok niej (31,25-26).

We wstępie do *Gilgamesza* znajduje się także wzmianka o skrzynce, w której schowany jest tekst zapisany na tabliczce: „Znajdź miedzianą skrzynkę, otwórz zapięcie z brązu, podnieś pokrywę do jej sekretu, weź tabliczkę z lapis lazuli i czytaj uważnie [...]”.⁴⁰

4.3.5. Wezwanie do odczytywania

We wspomnianym powyżej prologu do eposu *Gilgamesz* znajduje się wezwanie skierowane do czytelnika świadczące o celach dydaktycznych: „weź

³⁹ Zgodnie ze świadectwem *Deuteronomium* na Horebie pisze wyłącznie *Jhwh* (Pwt 9,10; 10,1-4). Wg Księgi Wyjścia przekaz o Synaju jest bardziej złożony (Wj 34,1.27-28); zob. R. JASNOS, *Deuteronomium jako „księga”*, s. 180-181.

⁴⁰ W.L. MORAN, *The Gilgamesh Epic*, s. 2330-2331; S. DALLEY, *Myths from Mesopotamia. Creation, the Flood, Gilgamesh and Others*, Oxford 1989. s. 51.

tabliczkę...” oraz „czytaj uważnie”. W Księdze Powtórzonego Prawa wezwania kierowane jest przez Mojżesza do kapłanów, synów Lewiego, którzy przejmują pieczę nad zwojem Tory. Mają oni odczytywać Torę podczas cyklicznych zgromadzeń Izraela: „w miejscu, które wybierze sobie On [*Jhwh*], będziesz czytał tę Torę do uszu całego Izraela” (Pwt 31,10-11).

Obydwa teksty zawierają zatem odniesienie do czytania w formie wezwania do tej czynności i przewidują przyszłe oddziaływanie tekstu.

Dostrzegając wszystkie powyższe analogie między sumeryjsko-babilońskim eposem a biblijną księgą należy uznać, że podobieństwa na poziomie cech kompozycji, cech języka, sposobu powiązania postaci skupiającej tradycje z procesem tworzenia dzieła literackiego – a nawet podobieństwa w zakresie motywów literackich oraz retoryki dotyczącej celów sporządzenia zapisu – wskazują na podobne procesy kształtowania obu dzieł, oparte na zasadach warsztatu literackiego. Ponadto wskazują na podobne elementy koncepcji tworzonego pisarskiego przekazu (por. pochodzenie treści, wartość mądrości, autorytet przekazującego mądrość, znaczenie zapisu, cel przekazu, itd.).

5. WNIOSKI

Przyjmując powyższe wnioski należy uznać, że dotychczasowe badania krytyki redakcji biblijnych ksiąg są niewystarczające, a nawet w niektórych założeniach błędne. Bibliści często próbują określić czas tak zwanej ostatniej redakcji, poszukując charakterystycznego słownictwa (np. terminów perskich jako argumentu za redakcją księgi w czasach zależności perskiej) Tymczasem przedstawiony przez J. Tigay’a proces rozwoju tekstu zakłada, że ostatnie ingerencje pisarzy są nieznaczące. Trudno je uznać za „redakcję”, natomiast owszem pozostawiają ślady w formie słownictwa czy nowych terminów.

W kontekście odkryć J. Tigay’a należałoby postulować większy nacisk na badanie rozwoju tradycji, zwłaszcza w formie spisanej. Potrzebne jest także większe zainteresowanie tekstami paralelnymi,⁴¹ większy nacisk kładziony na

⁴¹ Równoległe rozwijane tradycje. Zasadniczy przekaz kulturowy ma charakter oralny a taki

porównawcze analizy paralelnych tradycji zarówno w ramach samej Biblii, jak i tekstów przedbiblijnych (z Mezopotamii, Ugaryt, Egiptu) oraz pobiblijnych.

PODSUMOWANIE

Czy takie nowe spojrzenie na Biblię ma konsekwencje dla teologii? W zakresie teologii natchnienia, nowe spojrzenie na proces kształtowania biblijnego tekstu wydaje się postulować zmiany sposobu jej (teologii natchnienia) przedstawiania i interpretacji w niektórych aspektach. W świetle bowiem nowego rozumienia przebiegu kształtowania biblijnego tekstu, trzeba uznać, że natchnienie dotyczy wielu osób i różnych procesów. Nie jest jednorazowym aktem, a pośrednio może obejmować także wspólnotę wierzących (której członkami są natchnieni pisarze).⁴² Problem relacji „Procesu literackiego formowania pism biblijnych i natchnienia” porusza Papieska Komisja Biblijna w swoim ostatnim dokumencie. Odnosząc się do procesów literackich zmian, relektur, reinterpretacji, aktualizacji, zaznacza, że: „Zrozumienie pojęcia natchnienia w Piśmie Świętym wymaga zatem wzięcia pod uwagę tego ruchu wewnętrznego w samych Pismach. Natchnienie dotyczy zarówno każdego konkretnego tekstu, jak też wziętego całościowo kanonu [...]” (Cz. I. 4.3.).⁴³

Jeżeli chodzi o sam tekst, to nowe podejście uświadamia głębię i złożoność rozwijanych wielowarstwowo i stopniowo tradycji. Odsłania i podkreśla jeszcze większy (niż to wynikało z dotychczasowych interpretacji) związek tekstu nie tylko z kolejami dziejów wspólnoty narodowo-wyznaniowej, jaką był Izrael, lecz także z całym bogactwem jej egzystencjalnych pytań, wątpliwości, odkryć i zrozumień.

przekaz nie jest identyczny w swej formie. Daje to podstawę do rozwoju wersji paralelnych przekazu; por. R. JASNOS, *Deuteronomium jako „księga”*, s. 261.263-265.270-275.

⁴² Por. P. LEKS, „*Słowo Twoje jest prawdą...*” (*J 17,17*). *Charyzmat natchnienia biblijnego*, Katowice 1997, s. 101.

⁴³ “La comprensione della nozione di ispirazione delle Sacre Scritture necessita dunque di prendere in considerazione questo movimento interno alle Scritture stesse. L’ispirazione riguarda sia ogni testo particolare, sia l’insieme del Canone [...]”; por. PONTIFICIA COMMISSIONE BIBLICA, *Ispirazione e Verità della Sacra Scrittura. La Parola che viene da Dio e parla di Dio per salvare il mondo*, Libreria Editrice Vaticana 2014 (I, 4.3: “Il processo della formazione letteraria degli scritti biblici e l’ispirazione”).

Nowe podejście do badania literackiego procesu formowania ksiąg biblijnych uświadamia, że nie ma „tekstu pierwotnego” rozumianego jako oryginał. Nie ma „ostatniej redakcji” (przynajmniej w sensie ingerencji nadającej ostateczną wymowę i kończącą proces opracowania). Jest tekst żywy – chociaż kanonicznie w określonym czasie zamknięty – interpretowany przez wspólnotę wierzących i mający kluczowy wpływ na interpretację doświadczanej rzeczywistości.

~

**MOSES, GILGAMESH AND THE DEVELOPMENT
OF WRITTEN COMPOSITIONS
(summary)**

Books of the Hebrew Bible were shaped in accordance with the customs of the ancient Near Eastern art of writing. This process differs from the assumptions of the Redaction Criticism and certainly does not have an analogy with contemporary writing processes. The composition, which is the Pentateuch of Moses, was formed, to some extent, similarly to Sumerian-Babylonian Epic of Gilgamesh. This is evidenced by the characteristics of the composition, which was created in the way of specific writing activities.

Słowa kluczowe: kultura pisarska, model Gilgamesza, Mojżesz, historia tradycji, kultura oralna, warsztat pisarski, starożytny Bliski Wschód, relektura, reinterpretacja, Deuteronomium.

Keywords: writing culture, 'Model of Gilgamesh', Moses, history of tradition, oral culture, the art of writing, ancient Near East, rereading, rewriting, reinterpretation, Deuteronomy.

Bibliografia:

- TIGAY J., *The Evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982.
- TIGAY J.H., *Empirical Models for Biblical Criticism*, Philadelphia 1985 [2005].

-
- MORAN W.L., *The Gilgamesh Epic. A Masterpiece from Ancient Mesopotamia*, w: *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. IV, ed. J.M. Sasson, New York 1995, s. 2327-2330.
 - ABUSCH T., *The Development and Meaning of the Epic of Gilgamesh. An Interpretative Essay*, JAOS 121(2001) s. 614-622.
 - GEORGE A.R., *Gilgamesh and the literary traditions of ancient Mesopotamia*, w: *The Babylonian World*, ed. G. Leick, New York – London 2007, s. 448-452.
 - MILSTEIN S., *Reworking Ancient Texts: Revision through Introduction in Biblical and Mesopotamian Literature*, New York 2010.
 - CARR D., *The Formation of the Hebrew Bible. A New Reconstruction*, Oxford 2011.
 - *Evidence of Editing. Growth and Change of Texts in the Hebrew Bible*, ed. R. Mueller – J. Pakkala – R. Baster Haar, SBL, Atlanta 2014.
 - ZAHN M.M., “Editing” and the Composition of Scripture. *The Significance of the Qumran Evidence*, “Hebrew Bible and Ancient Israel” 3 (2014) 3, s. 298-316.